

ВИКЛИКИ ВІЙНИ, ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді», 22 листопада 2024 р.

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6231>

ШАТИРКО

Лариса Олексіївна

почесний доктор психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

Анотація. Представлено результати психологічних спостережень за змінами в українському освітньому просторі унаслідок агресії рф. Аналізуються проблеми, зумовлені соціальними викликами війни та їх відображення на рівні психологічної складової освітніх процесів. Окреслюються характеристики сучасної екстремальної освітньої реальності в контексті феномену невизначеності, психологічних особливостей розвитку особистості в цих умовах. Наголошується світоглядне значення освіти для формування життєвих орієнтирів та цінностей, становлення особистості як суб'єкта діяльності.

Розглядаються психологічні ресурси ефективного психологічного супроводу педагогічної практики, розробки засобів забезпечення стабільного, розвивального, благополучного освітнього простору, збереження психічного здоров'я учасників; підкреслюється, що психологічна підтримка та реабілітація учасників освітнього простору стає важливим ресурсом стабілізації суспільства, реалізації освітніх настанов, зокрема в контексті ціннісної євроінтеграції України. В умовах війни психологічне забезпечення усіх складових освітнього простору, розроблення й упровадження спеціалізованих програм психологічної підтримки стратегій побудови особистістю власної траєкторії розвитку має вирішальне значення для формування конструктивного подолання складних життєвих обставин війни.

Ключові слова: розвиток особистості; освітній простір; невизначеність; психологічний супровід; психічне здоров'я; досвід подолання.

Реальність війни та водночас новий трагічний досвід українського народу спонукає до мобілізації всіх внутрішніх ресурсів. У психологічних вимірах війна для українського суспільства — це, зокрема, культурна та соціально-психологічна травма, яка, безумовно, вже переживається й буде розвиватись як частина національної ідентичності, завдаючи шкоди стану психічного здоров'я. Війна, яка стала вкрай серйозним викликом для української держави в цілому та системи освіти, зокрема, характеризується низкою важливих психологічних моментів, має суттєвий психологічний зміст, що включає в себе різні компоненти та виміри, які визначають емоційний стан, поведінкові реакції та загальний психосоціальний статус дітей і дорослих. Стрімка трансформація соціальної ситуації, усталених соціально-психологічних механізмів психічного розвитку дитини, екстремальні політравмівні явища війни виходять за межі звичайного, «нормального» людського досвіду, впливають на всі аспекти психічного добробуття учнів, педагогів та інших учасників освітнього процесу, особливості їх соціальної взаємодії та освітні можливо-

сті, що актуалізує потребу в психологічній інтерпретації стану речей. Водночас, глобальна соціальна невизначеність, нестабільність спонукає до обережності у висновках та рекомендаціях, оскільки, обставини війни проблематизують достовірність отриманих в нестійких умовах даних психологічних досліджень, окремих, обмежених розвідок. Принципова проблема полягає у неможливості достовірно оцінити параметри сукупності, якщо йдеться про учасників освітнього простору (учнів, студентів, педагогів, батьків, адміністрації, практичних працівників) України загалом. Достовірність суджень і констатацій постійно перебуває під сумнівом через високу динаміку ситуації екстремальності, зберігаючи, разом з тим, пізнавальний статус виявлених даних. Відтак, складність соціальної ситуації зумовлює проблематичність напрацювання універсальних категоричних рішень, апробованих зразків поведінки; кожному учаснику освітнього простору, кожній родині з дітьми доводиться вирішувати питання освіти самостійно, вибудовувати власну освітню траєкторію.

У надзвичайно складній і принципово непередбачуваній системі сучасного освітнього простору України доводиться розраховувати, ймовірно, на кілька гіпотетичних варіантів розвитку освітніх стратегій, існування освітніх сценаріїв, але, однозначно, слід готуватися до життя в нестійкому, нестабільному суперечливому світі, необхідності подолання невідворотних психологічних наслідків війни, зберігаючи вже утверджені координати освітньої концепції суспільства — гуманізація (безпечне середовище, протидія булінгу, інклюзія, увага до емоційного стану учня тощо), євроінтеграція (рух у напрямі європейських освітніх практик). Хибним було б прагнути повернення попереднього за психологічними параметрами устрою освітнього простору, колишньої норми. Виникають серйозні сумніви у дієвості, вироблених в умовах мирного часу механізмів становлення особистості в процесі навчання, натомість, завданням освіти постає підготовка учнів до життя в нестійкому, нестабільному суперечливому світі.

Проблеми освітнього простору, зумовлені соціальними викликами, — ризики, фрустрації, конфлікти, непередбачуваність стають обставинами й умовами, контекстом соціальних стосунків, стають реальністю, в якій формується свідомість суб'єктів освіти. Складні моменти війни інтегрувались в освітній простір й наповнили його неви-

значеністю, внутрішніми протиріччями взаємодії, незабезпеченням вітальних потреб захищеності та безпеки.

В умовах війни, швидких змін соціальної ситуації в Україні, психологічні характеристики освітнього простору проявляються через наявність великого потоку невпорядкованої інформації, через ознаки мінливості, множинності смислів, суперечливості, непевності ціннісних орієнтирів; найбільшою загрозою прослідковуються втрати смислів освіти, ціннісна руйнація та дезорієнтація. Виклики складного дезорганізованого невизначеного освітнього простору стають провідним виміром, діють на рівні особистості, рівні груп, соціальних об'єднань, суспільних рухів, трансформують процеси становлення особистості, руйнують рівновагу соціальних структур, зовнішніх та внутрішніх зв'язків, ускладнюють планування результату, створюючи велику кількість різноманітних векторів розвитку особистості. Доводиться осмислювати становлення особистості в контексті визнання нестабільної освітньої реальності, яка потребує визначення особистісних психологічних ресурсів та засобів подолання несприятливих обставин, актуалізації суб'єктної позиції особистості в процесі навчання, особистісної активності та самостійного конструювання власного освітнього простору, власної освітньої траєкторії в умовах відсутності певних конкретних орієнтирів становлення, множинних довільних варіантів соціалізації.

Ризики появи психічних розладів серед учасників освітнього простору в умовах війни, надзвичайно високі. Здійснена фахівцями ВООЗ, порівняльна розвідка на основі результатів 129 досліджень у 39 країнах, що пережили протягом останніх 10 років обставини війни, засвідчила, що серед 22 % населення фіксуються різні форми психічних порушень (депресії, тривоги, посттравматичні стресові розлади, біполярний розлад) (Charlson et al., 2019). В Україні, навіть у відносно безпечних регіонах, шкільні заняття в очному чи змішаному форматі постійно перериваються через повітряні тривоги, вимкнення світла (ДСЯО України, 2023; Gradus Research Company, 2024). Тривалі перерви в навчанні супроводжуються почуттями тривоги, напруженості, розгубленості, втомленості, погіршенням психологічного стану здобувачів освіти, серйозно позначаються на психічному розвитку, на можливості всебічного розкриття потенціалу.

Численні виклики соціальної ситуації війни, втрати близьких, руйнація найближчого соціального оточення для учасників освітнього простору знаходять відображення на рівні психологічної складової освітніх процесів та актуалізують потребу глибокого психологічного аналізу, окреслення найбільш актуальних проблем та визначення психологічних ресурсів ефективного психологічного супроводу педагогічної практики, розробки засобів забезпечення стабільного, розвивального, благополучного освітнього простору, збереження психічного здоров'я учасників.

Екстремальний характер соціальних ситуацій освітнього простору має різні психологічні виміри та прояви: руйнація системи взаємодії в освітньому просторі; домінуванням негативного спектру в емоційній палітрі; переживання відчуження, некерованості подій; складнощі адаптації та інтеграції; переосмислення морально-етичних цінностей; емоційне вигорання педагогів, дорослих; вікові та індивідуальні виміри особливостей переживання життєвих ситуацій війни. Проблеми когнітивної сфери проявляються через деформації критичного мислення, креативності, емоційного інтелекту, когнітивної гнучкості, системного мислення (Максименко & Деркач, 2024). Обставини життя в умовах постійної небезпеки, руйнування звичного соціального оточення негативно впливають на формування в учнів комунікативних компетенцій, створюють труднощі у спілкуванні з ровесниками (булінг, самоізоляція), у активній та конструктивній взаємодії з іншими, у залученні до нових форми діяльності. Деструктивна взаємодія стає суттєвою перешкодою для повноцінного розвитку особистісних новоутворень та академічної успішності (Шатирко & Мойзріст, 2023). Проблеми психологічного спектру посилюються ризиками довгострокових наслідків тривалої травматизації для психічного здоров'я і розвитку особистості, можуть негативно вплинути на формування особистості та життєві перспективи дітей і молоді, відтак потребують належного психологічного супроводу, соціально-педагогічної допомоги учням пережити складні життєві обставини, розвинути життєстійкість, використовувати свій досвід для подальшого особистісного зростання.

Психологізація освітнього простору, особлива роль психології в пошуку нових підходів та шляхів вирішення найскладніших завдань освіти в умовах глибоких соціальних перетворень, практична відповідальність психологів за реалізацію за-

вдань суспільства, стає суттєвим чинником збереження та зміцнення психологічного здоров'я учасників і виступає альтернативою існуючому агресивному соціальному середовищу, екстремальній освітній реальності. Психологічне забезпечення враховує, як виклики невизначеності та соціальних потрясінь, так і зростання україноцентричності освітнього простору, посилення української самоідентифікації, відтак, шукатиме відповіді, здатні продукувати привабливі ідеї та смисли, що ґрунтуються на світоглядному значенні освіти для формування життєвих орієнтирів та цінностей, життєстійкості, української ідентичності, утвердження української громадянської ідентичності в масових орієнтаціях населення країни. Варто зазначити, що наразі взаємодія особистості з екстремальними умовами освітнього простору не обмежується емоційними реакціями, а ускладнюється залученням потенційних психологічних ресурсів. Активна особистість намагається осмислити у більш широкому масштабі своє місце в системі соціальних відносин, дати оцінку тому, що відбувається навколо, переоцінити надбання свого минулого досвіду. Також індивідуальні психологічні практики, інноваційні форми взаємодії та співробітництва між учасниками освітнього простору стали повсякденними практиками самоорганізації, солідарності, взаємодопомоги, формують нову нормальність.

Екстремальні характеристики освітнього середовища, необхідність актуалізації суб'єктної позиції особистості в процесі навчання зумовлює потребу пошуку психологічних підґрунть сучасного освітнього простору в контексті психологічних характеристик екстремальності, феномену невизначеності. Відтак, це сприятиме визначенню психологічних особливостей розвитку особистості в цих умовах, розробленню й упровадженню науково обґрунтованих підходів та стратегій, спеціалізованих програм, навчальних матеріалів які враховують специфіку травматичних переживань, адаптовані до вікових, індивідуальних особливостей дітей та дорослих в екстремальному освітньому просторі.

Психологічна підтримка та реабілітація учасників освітнього простору стає важливими ресурсом стабілізації суспільства, реалізації освітніх настанов, створення умов розвитку майбутніх поколінь. Особливої ваги психологічне забезпечення освітнього простору набуває в контексті ціннісної євроінтеграції України, імплементації, розуміння і прийняття європейських цінностей.

Статус кандидата на вступ до Європейського Союзу був наданий Україні ще 23 червня 2022 року, тим самим юридично було закріплено здійснений євроінтеграційний вибір українського народу. Виснажлива війна з російським агресором посилює впевненість у правильності шляху; науковці, освітяни України впродовж воєнних місяців неодноразово доводили важливість інтелектуального громадянського фронту. Європейські прагнення, європейський вектор розвитку спрямовує наукову спільноту України до євроінтеграційної тематики, до міжнародного досвіду гуманітарних завдань системи освіти, яка надзвичайно важлива для збереження психічного здоров'я та розвитку суспільства і є інструментом зближення нашої держави та європейської спільноти.

В умовах війни психологічне забезпечення усіх складових освітнього простору має вирішальне значення для формування конструктивних стратегій подолання складних обставин життєвої ситуації учасників. Освітні заклади відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності та нормалізації життя дітей в умовах війни, участь у освітньому процесі допомагає дітям зберегти стан добробуття, але без належної психологічної підтримки навчання може стати додатковим джерелом стресу. Сьогодні стає очевидною потреба у розробленні й упровадженні спеціалізованих програм психологічної підтримки та реабілітації для всіх учасників освітнього процесу. Ці програми мають враховувати специфіку травматичних переживань і бути адаптованими до вікових та індивідуальних особливостей дітей та дорослих. Школи та інші освітні установи можуть стати важливими осередками соціально-педагогічної і психологічної допомоги, для цього потрібні науково обґрунтовані підходи та стратегії, методики і технології, які враховують специфіку роботи з постраждалими від втрат. Особливої уваги потребує психоемоційне навантаження (емоційний тиск і стрес) на педагогів, психологів, дорослих які працюють з дітьми, що пережили втрати. Важливо забезпечити педагогів науково-методичними матеріалами, супервізійною і психологічною підтримкою та навчанням щодо роботи з травмованими учнями.

На загал, спектр психологічної допомоги учасникам освітнього простору у подоланні наслідків війни можна представити на рівні трьох основних напрямів:

- **Просвітництво.** Адаптація навчальних програм до умов війни; психологічна освіта з урахуванням психологічних чинників російсько-українського протистояння, широкого розповсюдження маніпулятивних технологій (Максименко & Деркач, 2024). Залучення соціальних мереж до психологічних програм розвитку механізмів подолання; підтримка віртуальних зв'язків, консультаційні послуги, що надаються навчальними закладами.

- **Діагностика, консультування, профілактика.** Забезпечення доступу до психологічних послуг для учнів, педагогів та їх сімей. Групи підтримки, індивідуальні консультації та психоедукаційні програми. Психологічна підтримка педагогів та соціальних працівників. Надання інструментів та ресурсів для роботи з травмованими дітьми.

- **Стратегії підтримки, програми, заходи.** Розробка ефективних психологічних технологій інтеграції, підтримки, конструктивного переживання індивідуального і колективного досвіду ситуації війни. Формування навичок подолання стресу, негативних емоцій, вирішення конфліктів і підтримки стосунків. Суспільна реінтеграція. Стратегії пошуку нових життєвих цілей.

Зміст та організаційні форми психологічного супроводу освітніх процесів, центруються настановами формування стратегій та «досвіду подолання» особистістю несприятливих життєвих обставин.

Психологічне вивчення особливостей переживання дітьми досвіду війни в Україні спонукає до ґрунтовного переосмислення уявлень про сучасне дитинство як цілісне психологічне явище, генезу самосвідомості дитини, становлення її ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Державна служба якості освіти України. (2023, 19 квітня). *Освіта під час війни: презентація результатів дослідження*. <https://sqe.gov.ua/osvita-pid-chas-viyni-prezentaciya-rezu/>
- Максименко, С.Д. & Деркач, Л.М. (2024). *Генеза сучасної інформаційно-когнітивної (гібридної) війни в українському контексті та глобальному вимірі: наукове дослідження*. Київ: «Видавництво Людмила», 128 с. <http://lib.iitta.gov.ua/740932/>
- Національний інститут стратегічних досліджень. (2023, 27 червня). *Підтримка ментального здоров'я в часи війни*. <https://niss.gov.ua/news/komentarij-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viynu>
- Спільно до навчання. (n.d.). *Психологічна підтримка для дітей. Матеріали про психологічну підтримку для дітей*. <https://osvitanow.org/>

Шатирко, Л.О., & Мойзріст, О.М. (2023). *Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі*: практикум (С.Д. Максименка, ред.). Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 46 с. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738001>

Gradus Research Company. (2024, березень). *Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги*. <https://gradus.app/uk/open-reports/mental-health-and-attitudes-ukrainians-towards-psychological-assistance-during-war/>

Charlson, F, Ommeren, M, Flaxman, A, Cornett, J, Whiteford, H, & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 394 (10194), 240-248. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)30934-1)

CHALLENGES OF WAR AND THEIR REFLECTION IN THE EDUCATIONAL SPACE: PSYCHOLOGICAL INTERPRETATIONS

*Scientific report to the general meeting of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
"Protection and support of the mental health of Ukrainians under martial law: challenges and answers",
November 22, 2024*

Larysa Shatryko

*Honorary doctor of psychology, Senior Researcher at the I.O. Synytsia Laboratory of Learning
Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

Abstract. *The article presents the results of psychological observations of changes in the Ukrainian educational space as a result of russian aggression. It analyses the problems caused by the social challenges of the war and their reflection at the level of the psychological component of educational processes and outlines the characteristics of the modern extreme educational reality in the context of the phenomenon of uncertainty, psychological features of personality development in these conditions. The author emphasizes the ideological significance of education for the formation of life guidelines and values, the formation of the individual as a subject of activity.*

The psychological resources of effective psychological support of pedagogical practice, development of means of ensuring a stable, developing, prosperous educational space, preservation of mental health of participants are considered; it is emphasized that psychological support and rehabilitation of participants in the educational space is becoming an important resource for stabilizing society, implementing educational guidelines, in particular in the context of Ukraine's value-based European integration. In the context of war, psychological support of all components of the educational space, development and implementation of specialized programs of psychological support for strategies of building a person's own development trajectory is crucial for the formation of constructive overcoming of difficult life circumstances of war.

Keywords: *personality development; educational space; uncertainty; psychological support; mental health; experience of overcoming.*

Дата публікації: 26 грудня 2024 р.